УДК 82-131

Л.Х. Мөхәммәтҗанова

ТАТАР РУХИ МИРАСЫ БУЛАРАК «САЛСАЛ» ДАСТАНЫ:

М. Юмачиков һәм Г. Исмәгыйлев вариантлары

В статье на примере двух вариантов дастана «Салсал» автор поднимает вопрос взаимодействия и взаимовлияния фольклорной и книжной традиции в современном литературоведении, рассматривает проблему соприкосновения устной и письменной традиций в национальной эпической культуре, отмечает роль автора-сказителя в книжном дастане. Целью статьи является определить значение дастана в этнолитературоведении в целом. Неизученность данного произведения в истории литературоведения и фольклористики обуславливает актуальность темы исследования. В статье автор анализирует два варианта дастана: вариант, составленный М. Юмачиковым в XIX веке, и вновь найденный в наши дни вариант Г. Исмагилова; характеризует основные отличия между вариантами; выявляет общность и особенность текстов; подчеркивает ценность каждого варианта дастана «Салсал» в духовной жизни татар; обращает внимание на живучесть литературно-письменных и фольклорных традиций. В исследовании малоизвестных в филологической науке материалов автор применяет описательный, текстологический, герменевтический методы. Автор определяет высокий потенциал дальнейшего изучения темы.

Ключевые слова: дастан «Салсал», духовная культура татар; народное творчество, литературоведение, религиозно-героическое произведение, вариант, национальный эпический фонд.

In the article, using the example of two variants of the dastan «Salsal», the author raises the issue of interaction and mutual influence of folklore and book traditions in modern literary studies, examines the problem of contact between oral and written traditions in national epic culture, notes the role of the author-storyteller in the book dastan. The purpose of the article is to determine the importance of dastan in ethnoliterature studies in general. The unexplored nature of this work in the history of literary studies and folklore studies determines the relevance of the research topic. In the article, the author analyzes two versions of the dastan: the version compiled by M. Yumachikov in the XIX century and the version of G. Ismagilov found again today; characterizes the main differences between the variants; identifies the commonality and peculiarity of the texts; emphasizes the value of each variant of the dastan «Salsal» in the spiritual life of the Tatars; draws attention to the survivability of literary, written and folklore traditions. In the study of materials little known in philological science, the author uses descriptive, textual, hermeneutic methods. The author identifies a high potential for further study of the topic.

Keywords: dastan «Salsal», spiritual culture of the Tatars; folk art, literary criticism, religious and heroic work, variant, national epic fund.

«Салсал» дастаны – татар халкы рухи мирасының нигезен тәшкил иткән, әмма соңгы елларда хаксызга онытылган әдәбифольклор үрнәкләренең берсе. Әдәбият тарихында да, халык иҗатында да заманында зур урын тоткан булуына карамастан, әлеге дастан тикшеренүчеләр игътибарыннан читтә кала килә, кирилл язуына күчерелмәү сәбәпле, аның тексты да бүгенге укучыга аз билгеле яисә бөтенләй билгесез.

Язманың чыганакларда теркәлә башлау тарихына килсәк, «Салсал» беренче тапкыр 1879 елда Казан университеты типографиясендә 4800 данә тираж белән басылып чыккан. 1883 елда Вечеслав типографиясендә, 1888 һәм 1906 елларда кабат университет типографиясендә, 1909 елда Казанның «Үрнәк» типографиясендә, 1912 елда тагын университет китапханәсендә шулай ук зур-зур тиражлар белән нәшер ителгән.

«Салсал» дастаны гарәп язулы шигъри тексттан гыйбарәт, күләме 70, 96, 100 битлек китаплар булып, гадәттә «Кыйссаи Салсал» исеме белән дөнья күргән. Әйтик, Казанда 1906 елда басылган вариант түбәндәге сүзләр белән башланып китә:

Әүвәлдә яд иттем тәңрем атын,
Сорасаңыз, Мәүлекәйдер бәнем атым.
Төмән менән Омский арасында
Һич адәмнән ким имәс солтанатым

[Кыйссаи Салсал, 1906, б. 3].

Текстта дастанның халыкка җиткерелүенә нисбәтле Мәүлекәй исеме телгә алына. Төрки-татар дөньясына яхшы таныш Мифтахетдин Акмулла, Гали Чокрыйларның чордашы, әмма иҗат белән шөгыльләнүе гомеренең икенче яртысына караган М. Юмачиков халык бәетләре, дастан-кыйссалары нигезендә шигъри яки чәчмә формалы әсәрләр төзеп бастыру белән шөгыльләнгән иҗат кешесе буларак билгеле. Әмма татар дини мәдрәсәсендә белем алган әлеге укымышлы зат хакында фольклористикада да, әдәбият белемендә дә мәгълүматлар аз, шәхесенә һәм иҗатына мөнәсәбәтле махсус тикшеренүләр бөтенләй юк.

Китапның беренче юлларыннан аңлашылганча, М. Юмачиков – талантлы әдип, «Салсал» кыйссасын төзеп бастыручы. Биредә ул дастанны шигъри формага китереп тәкъдим итә. Татар әдәбияты тарихында М. Юмачиков «Шаһсәнәм һәм Гариб», «Сәет Баттал», «Нәүширван», «Тәминдар», «Карабәк», «Гөлҗәмилә», «Дәрига кыз» һ. б. кыйссаларны Казанда берничә мәртәбә бастырган, «Җар-җар бәете», «Эрбет бәете», «Исерек хәлләре» кебек әсәрләр иҗат иткән [Татар халык иҗаты. Дастаннар, б. 371], «Мәкәрҗә ярминкәсе бәете»н яңача формалаштырган. Казан университеты фәнни китапханәсенең сирәк кулъязмалар бүлегендә аның мәхәббәт лирикасы үрнәкләре саклана [Юмачиков М., 1405Т]. Моннан тыш ул Хисам Кятибнең «Җөмҗөмә солтан» дастанын казакъ теленә тәрҗемә итүче буларак та мәгълүм

[Таһирҗанов, 1975]. Төрки халыкларда уртак сюжетка корылган «Шаһсәнәм һәм Гариб» дастанының татар варианты [Татар халык иҗаты, б. 243–271] да М. Юмачиков каләме белән язылган. Бу – билгеле факт. (Әсәрнең текстын Казан федераль университеты фәнни китапханәсенең сирәк китаплар һәм кулъязмалар бүлегендә 1513Т шифры белән саклана торган кулъязмадан әдәбият белгече М. Гайнетдинов күчереп алган). Кайбер хәбәрләргә караганда, М. Юмачиков үзе язганнарны татар телендә генә түгел, казакъ телендә дә бастырган [Ибатуллин М., электрон ресурс].

М. Юмачиковның төп иҗат методы – халык иҗатының күләмле лиро-эпик һәм эпик әсәрләрен яңартып эшкәртү, аларның форма һәм эчтәлекләрен үзгәртү. Игътибар итсәк, татар халкы китаби дастаннарының бер төркеме – нәкъ менә шундый иҗат җимеше [Мөхәммәтҗанова, 2018, б. 7–9]. М. Юмачиковны гомумтөрки чичәннәрдән саналган Әсән Кайгы, Казтуган җырау (XV гасыр), Дусмәмбәт җырау (XV гасыр ахыры – XVI гасыр башы), Чалгиз җырау (XV гасыр – 1560 еллар) һ. б. ларга алмашка килгән татар чичәне дип саный алабыз. Ул – борынгы сюжетларны эшкәртеп яңа дастаннар барлыкка китергән сирәк иҗатчыларның берсе һәм үз чоры өчен иң активы. Мондый шәхесләрне әсәр авторы белән халык иҗаты ядкәрен җиткерүче информант арасында торучы иҗатчы-импровизатор, автор-җиткерүче дип атасак да дөрес булыр.

Соңгы елларда тарихчылар тарафыннан М. Юмачиковның Түмән өлкәсе Ялутор районы Сингөл авылында туганлыгы, нәсел җепләренең Урта Азия шәехләренә барып тоташканлыгы ачыкланган [Мулекай Юмачиков: новые факты из жизни, электрон ресурс]. Социаль челтәрләрдәге төрле ярым фәнни чыганакларда М. Юмачиковның яшәгән еллары 1834–1910 дип күрсәтелә. Аның шагыйрь, фольклорчы, мөгаллим булуы, 1870–1880 елларда Түмән өязенең Манчыл авылы мәдрәсәсендә мөдәррислек итүе, соңрак Ембай авылында мөгаллим булуы мәгълүм, кабере дә шушы авыл зиратында булырга тиеш дигән фаразлар бар. Мәүлекәй туган теленнән тыш гарәп, фарсы, рус һәм казакъ телләрен камил белгән [Ибатуллин М., электрон ресурс].

Әдәби дастаннар һәм китаби дастаннар традициясенә хас булганча, «Салсал» дастанының башында да, ахырында да әсәрне халыкка җиткерүче образы телгә алына. Биредә ул – М. Юмачиков үзе.

Фарсы сүздән чыгарып үләң кылдым,
Җәмәгать, гаеп кылма инде безне, –

дигән юлларыннан дастанны шигъри телдә җиткерүче Мәүлекәйнең фарсы әдәби ядкярләре белән дә яхшы таныш булуы аңлашыла. Дастанны ул Себер җирендә шигъри формага салуы турында да әйткән. Димәк, «Салсал» сюжеты Себердә яшәүче татарлар фольклорында да таралган булган. Дастанны М. Юмачиков кәгазьгә төшергән, ягъни бу әсәр ил авызыннан җыелган һәм М. Юмачиков тарафыннан басмага әзерләнеп дөнья күргән. М. Юмачиков дини-романик

«Салсал» дастанын XIX йөз ахыры–XX йөз башында китабилаштырган дип бәяләү дөрес булыр. «Салсал»ны шигъриләштереп, М. Юмачиков кайчандыр Көнчыгыш кулъязмалары аша татарларга килеп ирешеп (әлегә бу әсәрнең Көнчыгыш язма мәдәниятендә тоткан урыны хакында мәгълүмат фаразларга гына нигезләнә һәм тирән тикшеренү алып баруны таләп итә), Себер татарлары авыз иҗатында популярлашкан сюжетка яңа сулыш өргән. Язма формага китерелеп, Казанда китап итеп бастырылуы дастанның Идел буенда яшәүче татарларга да үтеп керүен тәэмин иткән.

Кыйсса Аллаһны зурлый, аны пропагандалый, халыкның игътибарын исламның өстенлекләренә җәлеп итә. «Салсал» дастаны – исламны ныгыту юнәлешендә алып барылган эшчәнлекне тасвирлый торган әсәрләрнең типик үрнәге. Татар халкының билгеле бер тарихи чорында мондый характердагы, исламның җиңүе юлында күп батырлыклар кылган каһарманнарның батырлыгын һәм маҗараларын тасвирлауга корылган, дини эчтәлеккә ия дастаннар шактый киң таралган булган. Аларның татар халкы рухи тормышында үз урыны һәм функциясе бар. «Каһарман Катил», «Җөмҗөмә солтан», «Кыйссаи Сәкам», «Кисекбаш» кебек дастаннарның халыклашкан вариантлары кебек үк, «Салсал» да героик өлгеле, ягъни каһарманлык идеясе белән сугарылган, әмма дини характердагы ядкяр. Мондый төр әсәрләрдә төрки эпостагы батырлык, героика дини героика белән алышынган: моңа кадәр көрәштә үз көченә генә ышанган буйсынмас батыр каһарманлыгын Аллаһ кодрәтенә таянып, Аллаһка буйсынып һәм ислам җиңүе хакына башкара башлый. Эчтәлеге һәм идеясеннән «Салсал» дастанының, нигездә, халык эпосының героик эпосы үрнәгендә иҗат ителгән, татар халкының дини-героик дастаннары рәтен тулыландырып килә торган әсәр булуы күренә. Үз чорында бу әсәрнең кабат-кабат басылып чыгуы һәм таралуы халыкта исламның роле һәм дини-героик китаби дастаннарга ихтыяҗы зур булуны дәлилли.

«XX гасыр башында ук татар әдәбияты белгечләре Салсал» дастаны тибындагы язма истәлекләргә игътибар иткән. Г. Гобәйдуллин мондый төр ядкярләргә карата «сугыш китаплары» дигән термин куллана. «Безнең халыкның сөеп укый торган әсәрләре арасында үзенә бертөрле типтагы «сугыш китаплары» дип атала торган хикәяләр бар, – дип яза ул. – Бу хикәяләрнең мәүзугысы[1] – төрле каһарманнарның далилек[2], дилавәрлек[3] вә баһадирлыкларын тасвирдыр» [Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар, 2022, б. 62]. Галим мондый төр кыйссаларның татар сүз сәнгатендә бик борынгы чорлардан ук – әле «матбугат туганчы, мөселман хәрефләре белән китаплар басыла башлаганга кадәр кулъязмаларында халык арасына таралып укылган»лыгын билгели, шул чорда ук инде, кызганычка, әлеге кулъязмаларның югала баруын да искәртә: «...Ләкин ул кулъязмалар

[1] Мәүзугысы – темасы.
[2] Далилык –гайрәтлелек.
[3] Дилавәрлек – батырлык.

җыелмаган: башка кульязмаларыбыз шикелле тәләф[1] булып бетәләр инде». Димәк, әдәбият һәм фольклорның икесенә дә нисбәте зур «Салсал»га XX гасыр башында ук күпмедер игътибар күрсәтелгән, әмма алга таба дастаннарыбызны өйрәнү өчен шартлар булмау һ. б. сәбәпләр аркасында бу ядкяр дә күләгәдә калган. Әдәбият тарихында «Салсал» дастаны әледән-әле телгә алына килсә дә, әйткәнебезчә, әсәр махсус өйрәнелмәгән, бүгенге көнгәчә хәзерге язуга күчерелмәгән, төп нөсхә, ягъни татар телендә басылып чыкмаган.

М. Юмачиков вариантында Салсал энҗе җитештерү буенча остаханә хуҗасы буларак тасвирлана. Дин юлында арадан берәүне – иң кыю һәм кодрәтле мөселманны баһадир итеп билгеләү ихтыяҗы туган була, бу уңайдан пәйгамбәр һәм аның сәхабәләре җыелышып фикерләшәләр. Гали батыр һәм башка мөселманнар кяферләргә каршы көрәштә Салсал батырга хат аша мөрәҗәгать итәләр, Салсал исламның җиңүе өчен кулына корал алып көрәшә, күп батырлыклар кыла. Әсәрдә патшалар һәм аларның бер-берсенә территориаль дәгъвалары мәсьәләсе дә исламга бәйләп аңлатылган.

«Салсал»да әсәр геройлары зур батырлыклар күрсәтәләр. «Салсал» – Г. Гобәйдуллинча әйткәнчә, «сугыш китабы», ягъни каһарманлык героикасы белән сугарылган. Дини-героик әсәр буларак, монда шуны ассызыклау мөһим: дастанда ил һәм халыкның гадәттән тыш көчле батыры урынына пьедесталга дин юлында күрсәтелгән батырлык үрнәге, ислам тарихында мәшһүр шәхес образлары күтәрелгән. Мөхәммәд пәйгамбәрнең (с. г. в.) кияве Гали образы, гайре табигый көч иясе буларак, барысыннан да югарырак тора, сюжет-вакыйгалар да исламга бәйле яктыртыла. Атына атланганда да «Я, Рәсүл Аллаһ» дип Мөхәммәд (с. г. в) пәйгамбәргә сыена торган каһарман аша дастан дин юлындагы батырлыкны бәян итә, ислам өчен көрәшне тасвирлый. Шул ук вакытта Салсал күпләр арасында бердәнбер каһарман буларак тасвирлана, батырлыгын күреп, аны халык үзе сайлый, геройлыклар кылырга өндәп зурлый.

Дастанда эпик образларга хас чикләнгәнлекнең дини элементлар белән баетылуы, сюжет-мотивларга героик эпос өчен чит саналган детальләрнең килеп керүе – татар эпосының стадиаль яктан иң соң формалашкан, XVII–XVIII гасырлардан халыкның рухи тормышында әһәмиятле урын алган дини-героик характердагы эпик ядкярләрнең барысы өчен дә уртак сыйфат. Халык «Салсал» дастаны аша элгәрләре табынган ислам динендә, Аллаһ кодрәтенә ышануда милли һәм дини кысрыклаудан котылу һәм тынычлану тапкан. Дәүләтчелек, рухи бәйсезлек проблемалары хакында турыдан-туры сөйләп булмаган чор өчен мондый эчтәлекле дастанның әһәмияте, чыннан да, бик зур. «Салсал» – тарихи үсешнең татарлар өчен үзенчәлекле чорларында халкыбызга милли үзаңны, милли үзбилгеләнүне саклап калу чарасы буларак чын мәгънәсендә хезмәт иткән әсәрләрдән.

[1] Тәләф – әрәм.

Дини риваятьләргә нигезләнгән булуы, җир йөзендә ислам урнаштыру юнәлешендә күп көч куйган фидакяр шәхесләрне зурлап тасвирлавы белән бергә «Салсал» традицион мифологик, архаик фольклор мотивларына, җирле легенда-риваять сюжетларына да бик бай. Халыкта мәгълүм риваять буенча, Салсал Аккирмән сараен җеннәрдән тартып алган, ә соңрак сугышта Мәлик Әштер тарафыннан үтерелгән икән. Шулай ук кайчандыр халыкта Аккирмән сараеның диварлары Салсал сөякләре белән бизәлгән дигән легенда да яшәгән [Салсал, 2023, электрон ресурс]. Дастанда тасвирланган вакыйгаларда прототибы татар һәм төркиләрнең исламгача тормышында тирән эз калдырган реаль шәхес булган тарихи һәм уйдырма персонажлар (Атилла һ. б.) катнаша. Исламда тыелган «сихер» мотивының да дини характердагы әсәргә килеп керүе, сюжет корылышында аның кат-кат кабатланып, актив кулланылуы кызыклы. Болар – сюжетның халыкчанлыгын раслый торган элементлар.

Мәгълүмат бик аз булуга карамастан, Салсалны халык риваятьләрендә генә түгел, борынгы Көнчыгыш әдәбиятында да легендар герой дип уйларга нигез бар [Салсал, 2023, электрон ресурс]. Шуңа күрә Салсал образының башка төрки халыклар фольклорында һәм Урта гасырлар Көнчыгыш әдәбиятында да очрау мөмкинлеген күздә тотабыз. Дастанда күп төркиләр өчен уртак мотивлар очрый. Дини характерга ия булуы мавыктыргыч «Салсал»ны кайбер төрки халыкларның уртак сюжеты иткән булырга мөмкин. Социаль челтәрләрдә казакъ тикшеренүчеләренең XX гасыр башында Казанда М. Юмачиков бастырып чыгарган шигъри «Салсал»га мөнәсәбәттә дөньядагы иң эре «Википедия» онлайн-энциклопедиясенә казакъ телендә мәкалә кертүләре, М. Юмачиков вариантын казакъ теленә аударып, «Салсал кыйссасы» исемендәге китап итеп бастырып чыгарулары [Қазірет Әли, 2015, электрон ресурс], дастан текстын казакъ телендә интернет челтәренә урнаштырулары [Кисса Салсал, 2024, электрон ресурс] бу әсәрнең башка төркиләр өчен дә ят булмау ихтималын хәбәр итә. Алдарак «Салсал» дастанын шигъри формага салып китап чыгарган М. Юмачиковның башка халыклар белән уртак сюжетларга моңа кадәр дә әһәмият биргәнлеген искәртеп узган идек. Аның казакъларда да мөгаллимлек иткәнлеге, татар теленнән тыш берничә тел белүе әдипнең казакъ телендә дә иркен иҗат итә алуы хакында сөйли. Хәлбуки ул – себер татарларыннан һәм дастанны да татар телендә төзегән, шуңа күрә казакъ кардәшләребез үз милли версияләрен табу юнәлешендә алга таба тирән эзләнүләр алып барырлар дип уйлыйбыз. Фольклорда да, борынгы әдәбиятта да бер үк сюжетның берничә халык версиясе булырга мөмкин, «Салсал» версия-вариантлары очрагында фәнни тикшеренүләр алып бару алга таба хәлгә һичшиксез ачыклык кертер дип уйлыйбыз.

Башка дини конфессиядәге дәүләт составында гомер кичергән мөселман-татарлар, илдәге тәртипләр белән ачыктан-ачык көрәшмәсәләр дә, «Салсал» кебек дастаннары аша хөкүмәтнең эчке һәм

тышкы сәясәте өлкәсендә үз сүзләрен әйткәннәр. Мондый дастаннарда сюжетның ислам дөньясына бәйлелеге бик зур әчке мәгънәгә ия. Шул һәм башка сәбәпләр «Салсал»ны татар халкына якынайткан. Дастанның фольклор вариантлары барлыкка килеп, аларның әле бүген дә очрап куюы шул хакта сөйли. Күптән түгел Габдулла Исмәгыйлев әлеге дастанның сөйләмә варианты булганлыгын хәбәр итте. Дастан «Салсал батыр» дип атала. Информант аны кечкенә чагында әтисе сөйләгәннән хәтерендә калдырып, кәгазьгә төшергән.

«Салсал» сюжетына бу вариант М. Юмачиковныкына мөнәсәбәттә бераз үзгәреш кичергән. М. Юмачиков вариантын героик-дини характердагы китаби дастан дип бәяләгән булсак, әтисе сөйләвеннән Г. Исмәгыйлев тарафыннан кабат торгызылган вариантта каһарманлык һәм мәхәббәт сюжеты, ягъни романтиклык юнәлеше өстенлек алган. Төп игътибар Салсалның каһарманлыгын ассызыклауга, сугышкөрәш картинасын тасвирлауга, тарихилыкка, дастан каһарманының читтә үз кәләшен табу вакыйгаларына бирелгән. Пәйгамбәр, сәхабә образлары һәм ислам өчен көрәш мотивы алгы планда булмаса да, әлеге вариант ислам йогынтысыннан азат түгел. Ханнар-патшалар тормышы һәм аларның үзара мөнәсәбәтләре дә чагылыш тапкан әлеге вариантта. М. Юмачиков вариантындагы күп кенә сюжет сызыклары башка эчтәлек белән сугарылган, әмма әсәр татар дастанының төп таләпләрен саклый. «Салсал»ның Г. Исмәгыйлев варианты – героика белән бер дәрәҗәдә дип әйтерлек романтик-фәлсәфи рухка ия һәм шактый бай идея-эстетик кыйммәте булган әсәр.

Г. Исмәгыйлев варианты иң элек «Салсал»ның XX гасыр урталарына тел-авыз иҗаты буларак килеп җитә алуы белән кыйммәтле. Күләме 20 битлек бу ядкәр Татарстан Республикасы Саба районы Татар Икшермәсе авылында татар кешесе тарафыннан сөйләнеп, безнең көннәрдә Габдулла Исмәгыйль улы Исмәгыйлев тарафыннан шигъри тел белән язуга төшерелгән. Текстны Габдулла Исмәгыйлевкә телдән сөйләүче – Ибраһимов Исмәгыйль Ибраһим угылы (1897–1987, тумышы белән Татарстанның Саба районы Татар Икшермәсе авылыннан). Ишеткәннәре нигезендә дастан текстын язмада әзерләүче – информантның улы Габдулла Исмәгыйль улы Исмәгыйлев (1950 елгы, Казанда яши). Текстта проза өстенлек итә, әмма шигъри өлешләре дә бар, ягъни «Салсал»ның яңа табылган варианты – катнаш формалы дастан.

Текст ахырында язып алучы тарафыннан өстәлгән генеалогик мәгълүматлар китерелә. Дастанны җиткерүче үзе хакындагы мәгълүматны, М. Юмачиков вариантына Мәүлекәй образы кертелгән кебек, эчтәлеккә үреп урнаштырган. Бу – «Дастаны Бабахан», «Ләйлә – Мәҗнүн», «Салсал» һ. б. дастаннарыбызны халыкка җиткерү традициясенең, дастан стиленең бүгенге көннәргә исән-имин килеп җитә алуының матур үрнәге. Шуңа өстәп, дастан текстында мондый характердагы аңлатмалар урнаштырылуның татар шәҗәрәләрен барлау җәһәтеннән дә тарихи әһәмияте юк түгел. М. Юмачиков «Салсал»

сюжетлы дастан текстын Себердә төзегән булса, Г. Исмәгыйлевнең Казан татары булуы исә татар дастанының таралыш ареалы никадәр киң булуны янә бер кат раслый. Бер үк сюжетка дастанның яңа буында кабат яңаруы татар дастанының яшәүчәнлеген, дәвамчанлыгын ассызыклый.

«Салсал»ның Г. Исмәгыйлев тәкъдим иткән варианты аеруча халыкчан, җирле үзенчәлекләргә бик бай. «Салсал» исеменең килеп чыгышы да дастанда саф татар теле аша аңлатылган: Балтасар ханның улы Сөләйман бик батыр була, көрәшеп дан ала, халык аның көченә шакката, көрәштә көндәшен аркасына салырга өндәп, «Сал, сал!» – дип кычкырганнан батырның исеме Салсал булып киткән, имеш. Шул рәвешчә, Сөләйман Салсал батыр исеме белән мәгълүм була.

Эпик вакыйгалар фонында дастан Салсал батырның каһарманлык һәм мәхәббәт тарихын бәян итә. Әлеге ядкярдә әтисеннән ишеткән кыйссаны сөйләүче авторның, эпос кагыйдәләреннән бераз читкәрәк китеп, вакыйгаларны тасвирлаганда иҗади коллизияләргә күбрәк урын бирү омтылышын да искәртик. Бу – татар дастаннары үсешендә зур урын алып торган китабилык, ягъни сөйләмә эпоска язма мәдәният тәэсире белән тыгыз бәйле күренеш. Шул ук вакытта татар эпосында борынгыдан килә торган эпик мотивлар (каһарман туу, исем кушу, батыр балачак, кәләш эзләп читкә китү, каһарманга кәләш ярәшү, батырларның көрәш-орышы, каһарманның үлеме һ. б.), ханнар томышы сурәтләнү, топонимик атамаларның чынбарлык белән параллельлеге, дастанда эпик вакыйгаларга киң урын бирелү һ. б. – болар барысы да «Салсал батыр»ның М. Юмачиков варианты белән дә, шулай ук татар эпосы белән гомумән аваздашлыгын раслый.

Нәтиҗә ясап әйткәндә, «Салсал» – дини-героик яисә дини-романтик характердагы күләмле эпик әсәр. Фольклор белән әдәбият арасында тора торган ядкяр буларак, ул татар дастаннарының китаби төренә керә. Дастанның XIX гасырда татар китаби дастаннарын үстерү юнәлешендә эшчәнлек алып барган сирәк шәхесләрнең берсе М. Юмачиков төзегән варианты да, бүгенге көндә табылып, дастанның халык телендә әле дә яшәвен раслый торган, Г. Исмәгыйлев тарафыннан язма формада җиткерелгән варианты да – татар дастаны тарихын һәм милли эпик фондны баета торган ярым әдәби, ярым фольклор истәлекләр. Дини һәм романтик героика белән сугарылган «Салсал» дастаны мисалында фольклор сюжетының соңгы берничә гасырда эчтәлек җәһәтеннән һәм идея-структур яктан нинди үсеш-үзгәрешләр кичерүен күзәтергә мөмкин. Әлеге дастан тирәсендә бүгенге көнгәчә ачыкланып бетмәгән сораулар алга таба бу юнәлештә фәнни эшчәнлек алып баруны көтеп кала. Дастан текстларының гарәп язуындагыларын хәзерге язуга күчереп бастырып, халыкка кире кайтару бурычы да көн кадагында кала. Гомумән, Салсал дигән исем үзенең килеп чыгышы белән фарсы чыгышлы сүз булырга мөмкин, шуңа күрә «Салсал» дастаны, чыннан да, борынгы һәм Урта гасырлар фарсы әдәбияты белән дә бәйле карала ала. Аз өйрәнелгән

әлеге дастанны фәнни тирәнлектә анализлау, генетик һәм типологик тамырларын, этимологиясен, таралыш ареалын өйрәнү, М. Юмачиков шәхесен ачыклау һәм иҗатын махсус барлау, дастанның яңа вариантларын җиткерүчеләр турында да күбрәк мәгълүмат туплау – әдәбият һәм фольклор белгечләре, текстологлар, тарихчылар алдында торган актуаль бурычларның берсе. Татар фәнендә бүгенге көндә «Салсал» дастанын монографик дәрәҗәдә өйрәнгән махсус фәнни хезмәткә чын мәгънәсендә зур ихтыяҗ бар.

Әдәбият

Ибатуллин М. Мауликай Юмачиков – Ембаевский стихотворец 19 века // URL: https://seber-tatar.livejournal.com/35431.html (мөрәҗәгать итү көне: 14.07.2024).

Кисса Салсал // URL: https://kozhalar.kz/20174306-qissa-salsal (мөрәҗәгать итү көне: 06.02.2024).

Кыйссаи Сал-сал. Казан: Ун-т тип., Ш. Хөсәенов варислары нәшере, 1906. 100 б.

Қазірет Әли. Діни дастандар. Алматы, 2015. 362 б.

Маулекай Юмачиков: новые факты из жизни // URL: https://rayon72.ru/news/history/187286.html (мөрәҗәгать итү көне: 14.07.2024).

Мөхәммәтҗанова Л.Х. Дөнья цивилизациясендә татар дастаннары. Казан: ТӘһСИ, 2018. 280 б.

Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар. Г. Рәхим, Г. Газиз. Татар әдәбияты тарихы. Борынгы дәвер. XVII–XIX гасырлар = Духовное наследие: поиски и открытия. Г. Рахим, Г. Газиз. История татарской литературы. Древний период. XVII–XIX века. Т. 2 / төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл.: Л.Ш. Гарипова, Л.Р. Надыршина, А.М. Ахунов, И.Г. Гомәров, Г.А. Хөснетдинова. Казан: ТӘһСИ, 2022. 16 нчы чыг. 300 б.

Салсал // URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/Салсал (мөрәҗәгать итү көне: 27.07.2023).

Татар халык иҗаты. Дастаннар / томны төзүче, кереш мәкалә һәм искәрмәләрне язучы Ф.В. Әхмәтова. Казан: Татар кит. нәшр., 1984. 384 б.

Таһирҗанов Г. Әдәби бәгланышлар һәм аларның нәтиҗәләре. Казан утлары. 1975. № 10.

Юмачиков М. Шигырьләр // КФУ Н. Лобачевский исем. фәнни китапханәсенең сирәк китаплар һәм кульъязмалар бүлеге: 1405Т.

Мөхәммәтҗанова Лилия Хатип кызы,
филология фәннәре докторы, доцент, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге баш фәнни хезмәткәре